

Stav češtiny v 18. století

Jazyková situace na území Rakouska – Uherska byla od počátku velmi složitá. Přibližně na 666 000 km² (po Rusku druhá největší říše v Evropě) žilo přes 30 miliónů (kolem r. 1800), resp. 37,5 miliónů (r. 1848) obyvatel. Z toho bylo 8 miliónů Němců, 5,5 mil. Maďarů, 5 mil. Italů, 4 mil. Čechů, 3 mil. Rusínů atd. Žilo zde třináct národů – Němci, Maďaři, Italové, Češi, Slováci, Poláci, Chorvati, Slovinci, Srbové, Ukrajinci, Rusíni, Rumuni a Židé. V takové situaci byla němčina jako jednotný úřední jazyk nutností. Znalost němčiny byla nezbytně nutná i pro střední a vyšší studium a pro úřednickou (státní) kariéru.

Říká se, že v českých zemích se po sedm století mluvilo dvěma jazyky – česky a německy; obyvatelé mluvící česky měli i v době pobělohorské zhruba dvoutřetinovou převahu. Český živel převažoval na vesnici ve vnitrozemí (na vsi ještě počátkem 19. st. žily takřka 4/5 obyvatel), příhraniční oblasti byly etnicky smíšené nebo německé. Slabinou českého venkovského živlu bylo to, že venkovští lidé představovali nevzdělanou, politicky zcela bezprávnou masu, přehlíženou a podceňovanou.

Němčina byla vyspělý jazyk s dokonale rozvinutým pojmoslovím právním a úředním, filosofickým, vědeckým, uměleckým i literárním.

Zato čeština byla v 18. století šeredná. Její úpadkový stav si dnes už nedovedeme představit. Jenže za její stav Němci nemohli.

Náš jazyk byl rozkolísán a neustálý hláskově, gramaticky, lexikálně. Promísením s mnoha nářečními prvky (vinou izolace regionů¹) a s germanismy, latinskými, italskými a francouzskými slovy vznikal galimatyáš, umocněný ještě nepřítomností jasných pravopisných normy. Každý psal, jak se mu zlíbilo, obvykle podle pravidla „piš, co slyšíš nebo vyslovuješ“.

Jak mluvily nejprostší vesnické a městské vrstvy, nevíme, ale jistě primitivně, přiměřeně své duchovní úrovni. Po bitvě na Bílé hoře zemi opustila česká protestantská šlechta – představitelé česky mluvící inteligence, její majetek dostaly za věrné služby císaři katolické rody z ciziny a měšťané se snažili šlechtě (a bohatým cizincům) přiblížit, tak začali napodobovat jejich jazyk a brzy mluvili česky jen ti nejhudší. Kdo byl trochu vzdělanější, používal němčinu. Lidé, kteří se slovem i perem vyjadřovali kultivovaně česky, patřili k vzácným výjimkám.

Čeština se vyučovala jen na triviálkách², kde žáci sice zvládli elementární pomalé psaní, ale v dospělém životě se zmohli jen na pár podpisů ve vrchnostenské kanceláři, víc obyčejný člověk písmo nepotřeboval. Znalost čtení také ne. Třebaže základní gramotnost byla v našich zemích relativně vysoká, 90% lidí fakticky nečetlo, taktak slabikovali, na plynulou četbu, která by nenamáhala, znalost nedostačovala (tím jsme se nijak nelišili od evropské vzdělanosti – v ostatních státech na tom poddaní byli podobně). Ještě v 19. století bylo zejména na venkově běžné, že si lidé nechali knihy nebo noviny ve skupince předčítat.

Nebylo ani co číst - nevycházely téměř žádné české knížky, zejména kvůli cenzuře. Např. r. 1779 vyšlo 10 knih, r. 1780 pouhých 5 knih a v r. 1781 9 knih. Toho roku Josef II. cenzuru zrušil a dokonce zúžil *libri prohibiti* (seznam zakázaných knih vycházející z Koniášova³) Klíče, ten obsahoval 1233 českých knih, seznam byl časem rozšířen na 4476 titulů; Josef II. jich ponechal pouhých 400) a rázem stoupl počet vydaných knih v následujícím roce na 24, v roce 1783 vyšlo dokonce 30 knih. Další roky už počet prudce rostl.

Slova, která se tehdy používala, v jazyce zůstala dodnes. Od těch dob používáme např. cop, drát, hadr, klacek, koule, plech, plotna, pytel, roura, stodola, škoda, šle, šupina, truhla, žert (z němčiny); banka, freska, mozaika, altán, tenor, bas, soprán, bandita, biřic, kalhoty, škarpa (z italštiny); koberec, kravata, blůza, kostým, toaleta, manžeta, pudr, krém, žampion, kotleta, marmeláda, bonbon, mariáš, notes (z francouzštiny); gatě, guláš, husar, baganče (z maďarštiny); bača, brynza, kočkodan (z rumunštiny).

Prvními nadšenci, kteří se snažili češtinu ustálit a obohatit, byli takzvaní puristé. Proti záplavě germanismů bojovali nabídkou ryze českých slov. Jejich problém byl v tom, že byli

sice velmi horliví a měli plno fantazie, ale nebyli jazykově vzdělaní a nerespektovali sebemenší slovtvorná pravidla.

Objevovat se začali už v druhé polovině 17. st. První vlnu zastupoval vzdělaný gramatik a spolupracovník na překladu Svatováclavské bible Jiří Konstanc (1607 - 1673). Tento jezuitský kněz byl ještě rozumný a umírněný, požadoval spíše správnou mluvu. Doporučoval říkat poledne (místo polodne), pivnice (místo pinvice), provaz (místo povraz), klobouk (místo koblouk). Svě požadavky mluvnicky odůvodňoval. Tvořením nových slov se zabýval jen okrajově a bez výstřelků, dodnes však jeho dva novotvary používáme – nemocnice a mravopochestnost. R. 1667 vydal českou mluvnici příznačně nazvanou Brus jazyka českého neb Spis o poopravení a naostření řeči české a dal tím jméno všem těm, kteří se ho snažili napodobit – brusiči.

Jeho pokračovateli byli slovníkář a gramatikář (a právník) Václav Jan Rosa (asi 1630 – 1689) a Antonín Frozín (1671 – asi 1720), spisovatel a překladatel (např. přeložil a doplnil Mariánská poutní místa v německy mluvících zemích – při putování Čechami zachytil i stav češtiny, národnostní a geografické poměry v Čechách). Cizí slova ho dráždila, snažil se je vymýtit – popustil však stavidla divoké tvořivosti příliš a vymýšlel takové neologismy, že brzy své češtině rozuměl pouze on. Vymyslel např. seměřím (symetrie), slušnopřerostavost (proporce), kněhostav (bibliotéka), přetah skřínný (regál), nápojičná výdmutina (flaška).

V. J. Rosa se sice mnohými svými novotvary neprosadil (např. ironie = usmívka, klášter = samotov), ale jiné používáme dodnes (spojka, příslovce, sloveso, pád, způsob, samohláska, hláska, dvojhláska, také veselohra aj.) Na jiném místě ve své Gramatice navrhuje např. *dia, tia, nia* a *ie* psát *d'a, t'a, ňa* a *ě* a doporučuje odstranit spřežky a psát *ř* místo *rz*.

Druhá vlna přinesla velké množství brusičů a puristů a v 18. st. se novátorská mánie rozrostla do obludných rozměrů a forem. Neblahý primát získali Maxmilián Šimek (1748 – 1798) a Jan Václav Pohl (1740 – 1790), gramatikář a lektor češtiny na rakouské vojenské akademii a zejména soukromý učitel češtiny na habsburském dvoře, mj. učil češtinu i Josefa II., ačkoliv sám znal česky jen chatrně. Přesto se odvážil napsat českou gramatiku, samozřejmě plnou hrubých chyb a nesmyslů, ta nicméně v průběhu čtvrtstoletí vyšla čtyřikrát. Už na jejím titulním listě se skvěla informace: „Tištěna u T. šlechticnina z Ttrattneru, c. k. dvorního tiskatele“.

Z prací puristů stojí za zmínku např. slova:

brokoun (dělová koule), citedlnost, chrámostež (hmat), citoň (nos), cucka (dýmka), doschovna (špitál), hlubozník (basa), chřípoprach (tabák), jezlín (talíř), knihovtipník, mislivíř (student), krmovařík (kuchař), mravotnosta (policajt), nosoplenka (kapesník), nosovočka, vyzřelka (brýle), pozorovák (inspektor), prachodílina (zbrojnice), příšera (dobrodružství), pukoun (granát), pyskočistec (ubrousek), rokodník (kalendář), sestromuž (švagr), silnoslabinec (klavír), skokotnosta (taneční mistr), součtura (spolužák), spěšnoved (poštovní), stehnožka (šunka), šoustnice (biliár), tahohubka (fajfka), tištlík (pečeť), vejkratna (letohrádek), věstinice (univerzita), větrli (povětrí), věžovlice (pyramida), vlasoprach (puďr), vodnosta (generál), vyjměcín (invalida), vzkvostnice (palác), zámřežna (kancelář), zbožorobna (továrna), zelenochrupka (salát), zvukbiř (muzikant), žadák (žadatel).

Tehdejší mluvnická pravidla navrhovala a zaváděla např. také tento způsob psaní: miš, slišet, visoký, Lydmila, ruže.

Zásah brusičů jazyku spíše škodil, než prospíval. Dnes jsou to výrazy úsměvné, tehdy představovaly nebezpečný malér. Přítrž jim udělal až kritický zásah Dobrovského.

Obrozenci s nápravou začínali v situaci, kdy studenti neskládali „opakovanou zkoušku z přírodopisu“, ale „reparovaný prifunk z naturksichte“, zatímco zvandrovalý řemeslník „v auslantě mnoho erfárunku samloval“, neboli nasbíral v cizině mnoho zkušeností. Někdejší vytříbenou předbělohorskou humanistickou podobu už nikdo prakticky neovládal a Dobrovský ji musel znovu objevit. Kredit naší mateřštiny navíc snižovalo spojení živé češtiny a společenské spodiny.

První obrozenci češtinu při své intelektuální práci zprvu ani používat nemohli – na umělecké, odborné či vědecké úrovni nebylo jednak komu co česky sdělovat – chyběl dostatek adresátů a jednak to vinou žalostného stavu češtiny ani pořádně nešlo.

Asi nejhůře na tom byla naše mateřština na poli věd. Byla sice starobylym jazykem 16. st., ale nenabízela oporu pro terminologické potřeby rychle se rozvíjejících novodobých věd. Jakmile bylo zapotřebí precizně formulovat, něco odborného vysvětlit, tam čeština naprosto selhávala, neboť jí chybělo vědecké pojmosloví. Napsat např. učebnici přírodopisu bez názvosloví prostě nejde. Většina česky smýšlejících učenců první generace tedy zůstala raději u němčiny. Nebo přesněji řečeno – přešla ke psaní v němčině. Jazykem vědy do této doby byla latina, učební jazyk evropských univerzit. Přechodem od mrtvého (s velmi úzkým okruhem příjemců) k živému jazyku (s velmi širokým publikem) udělali obrozenci obrovský krok vpřed. Používání němčiny nelze chápat jako výsledek germanizace.

Role národních buditelů se ujali lidé z nižších středních vrstev – převážně synové maloměstských řemeslníků (z 25 nejdůležitějších obrozenců jen 5 z venkova) – žádný neměl vyšší stavovský (nebo šlechtický) původ – a téměř nikdo z nich neuměl česky.

Nedostatek špičkové inteligence, publika, kapitálu, renomé a podpory úřadů či domácích stavů na počátku národního obrození a fakt, že bylo pouze doprovodným jevem jiných, důležitějších dějinných událostí (dlouho to byl jev nenápadný, zprvu dokonce okrajový), nedával češtině žádnou šanci.

Přesto se němčinou prosáklá, zpotvořená a německy vyslovovaná čeština v průběhu asi tak 50 let zotavila natolik, že mohl přijít geniální mladý Mách a napsat svůj Máj, první opravdový český skvost, který dodnes udivuje jazykovou vytríbeností, košatostí a libozvučností. Aby se čeština vyrovnala jiným evropským jazykům, museli Češi svou řeč přestavět od gramatických základů, modernizovat, lexikálně obohatit, a udělat to navíc rychle – a tedy uměle. Jestliže to obrozenci dokázali, byl to čin velký a obdivuhodný.

¹⁾ Marie Terezie a Josef II se svými reformami museli změnit středověký stav země – jejich říše patřila do zaostalejší části Evropy – jejich velký experiment směřoval k nápravě přežilých poměrů, k modernizaci země, která byla feudálně roztržštěná dvěma způsoby:

a) první překážku představoval systém stavovských výhod, členící společnost do ostře oddělených skupin na velmi privilegované (šlechta a duchovenstvo), méně privilegované (měšťanstvo) a zcela nepriviligované (poddaní, selský stav);

b) společnost byla rozdělena do malých teritoriálních a správních jednotek – existoval svět bezpočtu panství a městeček žijících uzavřeně, izolovaně;

Josefínské reformy byly často nedomyšlené, nedobře organizačně připravené a zvládnuté, zasahovaly do života společnosti příliš překotně... avšak vedly ke vzniku nové společnosti i jednotné říše.

²⁾ Z praktických důvodů (pro zajištění styku s prostými lidovými vrstvami, ovládající jen mateřštinu) prodělávali úředníci, kněží a někteří specialisté (např. důstojníci a porodní báby) jazyková školení češtiny. Na univerzitě se tím pádem čeština udržela např. v kurzech porodnictví na lékařské fakultě, v přednáškách pastorální teologie při výchově kněží (= praktické pastýřství ve smyslu kazatelství a výchovy věřících) a v některých vojenských školách, např. na Vojenské akademii v Novém Městě u Vídně.

Čeština jako vysokoškolský obor neexistovala, nejdříve se začala přednášet na univerzitě ve Vídni, teprve později v Praze (na pražské univerzitě vznikla samostatná stolice českého jazyka až v r. 1793).

³⁾ Antonín Koniáš (1691- 1760) je velmi rozporuplná osobnost našich dějin, i dnes je kvůli ničení českých knih stále vnímán velmi záporně. Jako jezuitský kněz musel být nadprůměrně vzdělaný, k tomu byl velmi zbožný, pracovitý a poslušný; měl navíc výtečné ranhojičské znalosti; vynikal sociálním cítěním a pochopením vůči strastiplnému životu ubožáků, měl hluboké vlastenecké cítění. Skvěle ovládal češtinu. Kromě neblaze proslulého Klíče sestavil také

Herbář léčivých bylin, několik kancionálů (náboženských zpěvníků) a překládal západoevropskou lyriku.

Na popud církve (tedy zaměstnavatele) sestavil z dílčích seznamů (starší seznamy z Vatikánu byly rozšířeny o místní tituly) Klíč (soubor knih zakázaných katolickou církví). Následně dostal seznam oficiální pomazání a sloužil jako výlučná pomůcka při prohlídkách a kontrolách, podle něj se z knihoven vyřazovaly a lidem zabavovaly knihy. Knih zabavil

asi 30 000 a mnohé na dvoře Klementýna i veřejně spálil (běžná tehdejší praxe). Jenže o kvalitní české knihy šlo jen v malém procentu. Seznam totiž kromě husitských, bratrských a cizích protestantských knih obsahoval také knihy o léčení, které odporovaly zdraví, pornografické publikace a literární škvár. Exempláře důležitých knih Koniáš dokonce zachovával ve skladech jezuitských knihoven (tzv. karcerech). A v mnohých knihách jen začernil nevhodná místa a knihy vrátil (např. také Komenského Labyrint).

HORA-HOŘEJŠ, Petr. *Toulky českou minulostí 4. Od bitvy na Bílé hoře (1620) do nástupu Marie Terezie (1740)*. 1. vyd. Praha: Baronet, 1995, 239 s. ISBN 80-858-9021-6.

HORA-HOŘEJŠ, Petr. *Toulky českou minulostí 5. Od časů Marie Terezie (1740) do konce napoleonských válek (1815)*. 1. vyd. Praha: Baronet, 1996, 230 s. ISBN 80-858-9094-1.

HORA-HOŘEJŠ, Petr. *Toulky českou minulostí 6. Příběhy a postavy českého národního obrození*. 1. vyd. Praha: Baronet, 1997, 230 s. ISBN 80-721-4039-6.

- 1) Ve které části Čech a Moravy se mluvilo česky?
- 2) Kolik obyvatel česky skutečně mluvilo (tedy na venkově)?
- 3) Kolik lidí česky psalo?
- 4) Proč měla čeština tak malou úctu?
- 5) Popiš stav češtiny v 18. st.
- 6) Co jsou to germanismy?
- 7) Proč se jazyk drobil do nářečí?
- 8) Jsou slova, která se v 18. st. do češtiny přejala, slohově neutrální? (Patří všechna do jedné slohové vrstvy, např. nespis.?)
- 9) Co jsou to libri prohibiti?
- 10) Kdo byli brusiči (puristé)? Podle čeho se nazývali?
- 11) Proč se jich většina neujala?
- 12) Jak jsou tvořená?
- 13) Jsou všechna slova puristů nepřijatelná?
- 14) Proč psali první obrozenci německy?
- 15) Bylo národní obrození na přelomu 18. a 19. století hlavním dějinným proudem?
- 16) Měla čeština šanci na obnovu?
- 17) Dokázala to? Kolik let na to potřebovala?

Řešení:

- 1) Na venkově ve vnitrozemí.
- 2) $\frac{4}{5}$ z 4 000 000 = 3 200 000, ta část česky mluvících lidí ve městech se vyrovná množství lidí mluvících na venkově německy.
- 3) Téměř nikdo. Lidé píšící česky byli výjimkou.
- 4) Protože jí mluvili lidé poddaní, nevzdělaní a bezprávní.
- 5) Čeština neměla stanovená pravidla (=nebyla kodifikovaná), neměla mluvnice, byla hláskově i gramaticky rozkolísaná a plná cizích slov a nářečních prvků.
- 6) Slova přejatá z němčiny (jako např. anglicismy a rusismy).
- 7) Protože i Čechy byly drobeny na malá soběstačná, ale izolovaná panství a městečka. Lidé neměli kontakt se spisovnou češtinou ani s okolní mluvou.
- 8) Ne, přešla do různých vrstev – některá jsou spisovná (klacek, koule, plech), jiná nespisovná (blůza, notes, škarpa), některá považujeme za nářeční (gatě).
- 9) Zakázané knihy.
- 10) Lidé, kteří chtěli zbavit češtinu cizích (přejatých) slov. Podle Konstancovy knihy Brus jazyka českého.
- 11) Brusíci nerespektovali česká slovtvorná pravidla.
- 12) Převážně skládáním, to je vlastní němčině, čeština nejčastěji odvozuje. A brusičské přípony opět neodpovídaly jazykovému citu.
- 13) Ne, některá se (výjimečně) ujala – nemocnice, sloveso...
- 14) Čeština neměla odborné pojmosloví a nebyli vzdělaní lidé, kteří by odbornému českému textu rozuměli.
- 15) Ne, bylo jen okrajovým, nenápadným směrem.
- 16) Neměla – neměla podporu, peníze na šíření, renomé...
- 17) Ano. Asi 50 let.